

HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI

Opiskelijakirjaston verkkojulkaisu 2005

Merkityksen ajankohtaiset haasteet yleiselle kielitieteelle

Jan-Ola Östman

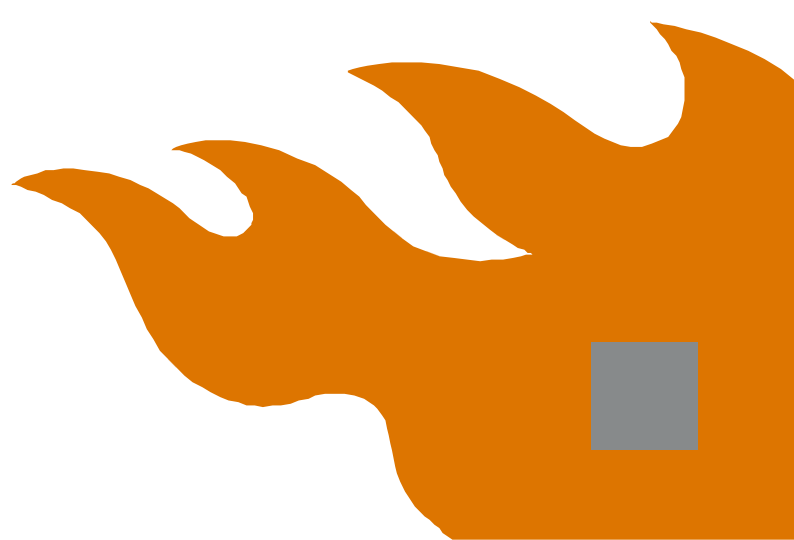
Julkaisija: Gaudeamus. Oy Yliopistokustannus University
Press Finland. Helsinki 2000

Julkaisu: Merkillinen merkitys/ toim. Anu Airola, Heikki J. Koskinen,
Veera Mustonen
ISBN 951-662-785-4
s. 69 - 84

Tämä aineisto on julkaistu verkossa oikeudenhaltijoiden luvalla. Aineistoa ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman oikeudenhaltijoiden lupaa. Aineiston verkko-osoitteeseen saa viitata vapaasti. Aineistoa saa opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi

opiskelijakirjasto-info@helsinki.fi

MERKITYKSEN AJANKOHTAISET HAASTEET YLEISELLE KIELITIETEELLE

Pyrin tässä kirjoituksessa antamaan melko laajan yleiskuvan siitä, miten yleisessä kielitieteessä käsitellään merkitystä. Keskityn erityisesti käsittelemään niitä haasteita, joita lingvisti kohtaa tutkimuksissaan ja analyyseissaan.¹

Välttääkseni päällekkäisyyttä muiden tässä teoksessa kirjoittavien kielitieteilijöiden artikkelien kanssa jätän käsittelemäni niitä tietokone-lingvistin ja kognitiivisen lingvistin lähestymistapoja. Yleinen kielitiede on laajentanut tutkimuskohdettaan merkittävästi viime vuosikymmeninä. Vaikka luonnollinen kieli systeeminä, symbolijärjestelmänä ja käyttäjien välisenä instituutiona on edelleenkin lingvistin työmaa, uusien lähestymistapojen runsaus on melkoinen. Tuntuu välillä siltä, ettei *mitään* aspektia voida ennalta sulkea pois mahdollisena vaikuttimena kieltä tutkiessa. Siten yleinen kielitiede pyrkii nykyään - omiin teorioihinsa ja metodeihinsa nojautumisen lisäksi - yhä enenevässä määrin soveltamaan muissa tieteenaloissa saavutettuja tuloksia ja kehitettyjä metodeja "omiin tarkoituksiinsa". Pyrkimyksenä on joka tapauksessa antaa syvällisempää tietoa ihmisen käyttäytymisestä tutkimalla kieltä yleensä sekä eri kieliä ja niiden moninaisuutta. Keskeiseksi tutkimuskohteeksi nousee väistämättä se, miten ihminen dynaamisesti saa aikaan - "luo" - merkityksiä, miten "merkitys tehdään". Kieli jos mikä on eritasoisten merkitysten kantaja ja luoja.

Nostamalla esiin tietyt haasteet teen pakostakin henkilökohtaisesti värittyneitä valintoja. Esittämäni kuva merkityksestä on hyvin pitkälti omani, mikä muun muassa tarkoittaa sitä, että liikun monessa suhteessa *semantiikan ja pragmatiikan* (eli merkityksen ja funktion) välimaastossa.

Aluksi

Kirjoitukseni otsikolla haluan tuoda vahvasti esille sen, että merkityksen tutkiminen on ollut ja on edelleenkin kielitieteen ja varsinkin yleisen kielitieteen² haasteellisimpia tehtäviä. Jos merkitys ja merkityksen tekeminen nähdään kaikkein tärkeimpänä aspektina kielessä, viestinnässä sekä kielellisessä vuorovaikutuksessa ja ajattelussa, sen haasteellisuus lienee yhtä kuin yleisen kielitieteen tutkimuksen ydinkysymysten tutkimisen haaste.

Merkityksen haastetta ei pidä nähdä ainoastaan kokonaisvaltaisena haasteena yleisen kielitieteen tieteenhaaralle, vaan nimenomaan haasteena lingvistille hänen jokapäiväisessä työssään. Jollei merkitystä, merkitysten ymmärtämistä ja merkitysten luomista oteta huomioon jossakin tiettyssä kielentutkimuksessa, voidaan hyvällä syyllä olla eri mieltä merkityksen tutkimuksen kuulumisesta yleisen kielitieteen tutkimuskohteisiin. Näen siis, että kieli ja kielen käyttö - ja siten kielitieteen tekeminen - liittyy saumattomasti ja ensisijaisesti merkitykseen ja merkityksen tekemiseen. Todettakoon heti, ettei esitettyä lähtökohtaa ole hyväksytty yleisen kielitieteen kaikissa koulu-kunnissa. Kysymys lienee suurella osalta yksi tieteenalan ikivanhoista kysymyksistä: voidaanko muoto ja merkitys erottaa toisistaan ja voidaanko tutkia toista ottamatta huomioon toista. Mielestäni metodologisena oikotienä on joskus välttämätöntä pyrkiä tutkimaan muotoa ja merkitystä myös erillään, vaikkakin ontologisesti ne kuuluvat saumattomasti yhteen. Jos ne käsitteellisellä tasolla erotetaan tilapäisesti ja niitä tarkastellaan erillisillä suurennuslaseilla, niiden yhteenkuuluvuus pitää tietenkin nostaa esille tutkimustuloksia selitettäessä.

Tätä voisi verrata siihen itsestään selvään asiaan, että kielitieteilijän tutkimuskohde harvoin on se fysikaalinen, anatomisesti määriteltävissä oleva "kieli", lihamöykky, joka on suussamme. Mutta koska kielen anatomiaa olisi niin paljon helpompi tutkia, ja koska anatominen kieli kuitenkin jollain tavalla usein osallistuu merkitystä luovan kielen tekemisiin, niin miksi *ei* tuikittaisi anatomiaa. Olisihan se niin paljon konkreettisempaa kuin abstrakti merkityksen tekeminen, joka tuntuu tapahtuvan epämääräisesti ihmisten sisällä ja heidän välillään. Tai abstrahoidaan pois esimerkiksi viittomakielet - erotetaan ne tilapäisesti siitä joukosta, jota tutkimme "luonnollisena kielenä". Mutta jollei yhteyttä viittomakieliin kuitenkaan oteta huomioon tutkimustuloksia esitettäessä, tärkeä osa kielen ymmärtämisestä jää selvittä-

matta. Samalla tavalla suuri osa luonnollisen kielen varsinaista ole-
musta jää selvittämättä, jos muotoa tuikitaan merkityksestä riippu-
matta, eikä merkityksen kantajana.

Samantapainen epäilyttävä abstrahointi olisi se, että lingvisteinä
unohtaisimme - taaskin tilapäisesti -puhekielen sen puhutussa muo-
dossa, ja päättäisimme tutkia ensisijaisesti esimerkiksi keskustelun
litteraatiota, puhetta paperille kirjoitettuna. Se kun ainakin *on ole-*
massa- paperilla. Todettakoon yksiselitteisesti, että mikä tahansa kielen
abstrahointi on vain ja korkeintaan väline kielentutkijalle. Abstrahoinnin
tuotoksilla ei ole mitään omaa statusta luonnollisena kielenä.

Tuskin on montakaan kielitieteilijää, jotka eivät tiedostaisi, että
heidän metodinsa ja/tai teoriansa ovat rajallisia kehyksiä, jotka ra-
jaavat jotain ulkopuolelleen. Monien ei-kielitieteilijöiden parissa lienee
kuitenkin edelleen harhakuvia ja myyttejä kielitieteellisen tutkimuksen
päämääristä ja toimintatavoista. Usein todella ajatellaan, että kieli-
tieteessä ollaan enimmäkseen tai jopa "vain" kiinnostuneita kielelli-
sistä muodosta, eli siitä, että sanotaan *minä tulen* mutta *he tulevat*.
Tähän myyttiin liittyy se oletus, että merkitystä käsitellään parhaiten
jossain toisessa tieteenhaarassa kuin kielitieteessä: esimerkiksi filo-
sofiassa, kognitiotieteessä tai psykologiassa, sosiologiassa, antropo-
logiassa tai jopa fysiikassa tai kemiassa. Tosiasiassa onkin niin, että
läpi koko 1900-luvun on pohdittu, missä määrin merkitys yleensä
kuuluu kielitieteen tutkimusalaan. Leonard Bloomfieldin (1933) ja
vielä vahvemmin niin kutsuttujen post-bloomfieldien kannanotto, ettei
merkitys sellaisenaan kuulu (behavioristis-strukturalistiseen) lingvis-
tiikkaan, on kaikille kielentutkijoille tuttu. Merkitys oli Bloomfiel-
dille tilanne, jossa kieltä käytetään. Tosin Bloomfield ei tuominnut
merkityksen tutkimusta sellaisenaan, mutta hän oli sitä mieltä, ettei
lingvistiikka pysty tieteellisesti määrittelemään merkityksiä, vaan
merkitys integroidaan kokonaisvaltaiseen kieliteoriaan vasta kun muut
tieteet ovat määritelleet tarkoin, että suola on NaCl, ja miten esimer-
kiksi rakkaus on tieteellisesti määriteltävissä. Idea oli, että koska suola
on objektiivisesti määriteltävissä NaCl:na, niin sana *suola* pitää määri-
tellä" sen pohjalta - vaikkapa semanttisena piirteenä [+NaCl].

Raja kieleen koodatun merkityksen ja "ulkomaailmaa" koskevan
yleisen tiedon välillä on koettu ongelmalliseksi ja koetaan nykypäi-
vänäkin suurena ongelmana. On ollut ja on edelleen teorioita, joissa
ainoastaan *kielelliseen* muotoon koodattu merkitys lasketaan kuulu-

vaksi kielitieteeseen. Nykyään pidetään kuitenkin aiheellisena pohtia myös sitä, missä määrin esimerkiksi puhetilanteessa mukana olevat esineet pitää ottaa huomioon merkityksen analysoinnissa. Jos esimerkiksi pitäisin esitelmän kuulijoille, joiden kaikkien tuolit olisi käännetty minusta pois päin, tämä ei voisi olla vaikuttamatta siihen, miten esittäisin asiani retorisesti ja kielellisesti.

Huomaamme, että merkitys ja merkityksen tutkiminen on erittäin suuri haaste yleiselle kielitieteelle pelkästään siitä syystä, etteivät kielitieteilijätkään ole yhtä mieltä siitä, mitä merkitys loppujen lopuksi on. Merkitys on myös tiedepoliittisesti haasteellinen tutkimuksen kohde, koska nimenomaan kielellisen merkityksen tutkiminen ja ymmärtäminen on käyttäytymisemme tutkimisen ja ymmärtämisen kulmakivi. Ja *kielellisen* merkityksen syvä ymmärtäminen on saavutettavissa nimenomaan systemaattisella yleisen kielitieteen metodein tapahtuvalla tutkimuksella.

Merkitys on siis kokonaisuudessaan keskeinen tutkimuskohde yleisessä kielitieteessä. Seuraavaksi asetan yleiselle kielitieteelle joukon erityisiä haasteita ja pyrin vastaamaan niihin tuomalla esille omat ehdotukseni siitä, miten näitä haasteita voisi lähestyä.

"Sense" - "Reference" > Prototyyppi

Haaste. Vaikka semantiikka nykyään hyväksytäänkin yleisessä kielitieteessä periaatteessa tasa-arvoiseksi tutkimusalaksi muiden alojen, kuten syntaksin ja morfologian kanssa, tavat käsitellä merkitystä vaihtelevat suuresti.

Kielitieteessä 1960-luvulle asti huomio kiinnittyi ensisijaisesti *sanojen* merkitykseen,³ joskin jo silloin tehtiin ero sanojen merkityksen ("having meaning") ja lauseiden merkityksellisyyden ("being meaningful/significant") välillä. (Vrt. esim. Lyons 1968.) Siihenastinen tutkimus keskittyi joko viittaussuhteisiin ("reference") tai sanojen merkitysten välisiin suhteisiin ("sense-relations"), sekä pohdintoihin siitä, kumpi näistä merkityksistä on perustavampaa laatua. Nämä käsittelytavat ja kiinnostuksenkohteet, sekä ajatus merkityksen määrittämisestä välttämättömien ja riittävien ehtojen avulla siirtyivät yleiseen kielitieteeseen suoraan filosofiasta. Yleisestikin voi sanoa, että yleinen kielitiede on saanut filosofiasta omalle merkitysentutkimukselleen erittäin paljon inspiraatiota 1970-luvulle saakka.

Näiden asioiden moninaisuus muodostaa kompleksisen haasteen, johon on ehdoteltu montakin ratkaisua. Tämän kirjan muissakin kirjoituksissa on erinäisiä vastauksia tähän haasteeseen: "Miten voidaan esittää kokonaisvaltainen kuvaus ja käsitys merkityksen sisäisistä suhteista (sense-relations) ja sen ulkoisista suhteista (reference-relations)?"

Vastaus haasteeseen. Oma vastaukseni tähän ensimmäiseen haasteeseen löytyy mielestäni suoraan tai epäsuorasti *prototyypiteoriasta*. Prototyypiteoria liittyy ihmisen kognitioon ja tapaan hahmottaa, käsitteistää ja luokitella asioita, tapahtumia ja suhteita. Tässä teoriassa - kuten niin sanotussa kognitiivisessa lingvistiikassa yleensäkin - merkitykset ovat havaintoja tekevien ja luokittelevien ihmisten erotteluiden tuloksia. Ihmiset näkevät samanlaisuuksia ja erilaisuuksia ja myös samanlaisuuden eri asteita. Lingvistinen prototyypiteoria pyrkii siis kytkemään merkitysten kielellisen kodifionnin ihmisen kognitioon.

Koska sanojen merkitykset voidaan prototyypiteorian avulla liittää siihen, miten puhujat ymmärtävät, luokittelevat ja muistavat sanoja, ja sitä kautta myös siihen, miten he käyttävät näitä sanoja, teoria edustaa tavallaan aivan toista merkityksen selittämisen paradigmaa kuin aikaisemmat lähestymistavat. (Prototyypiteorian eri ulottuvuuksista vrt. esim. Rosch 1975; Lakoff 1987; Taylor 1989.)

Prototyypiteoriassa ei puhuta välttämättömistä ehdoista ja semanttisista piirteistä sanan merkitystä määriteltäessä. Sanan *tuoli* prototyypisiin semanttisiin ominaisuuksiin⁴ kuuluu, että tuolissa on *neljä jalkaa*, sillä on *istuin*, *selkänoja* ja mahdollisesti myös *käsinoja*. Tuoli, jossa on nämä ominaisuudet, edustaa "tuolius" -kategorian keskeistä jäsentä; se on prototyypinen tuoli. Mutta mikä tahansa näistä ominaisuuksista voi puuttua - ja silti esinettä voi sanoa *tuoliksi*: *vessatuolista* voi puuttua istuin⁵, on olemassa esimerkiksi yksijalkaisia (baari)tuoleja, ja jopa jalattomia (rottinki)tuoleja, jotka roikkuvat katosta,

Prototyypiteoria kyseenalaistaa epäsuorasti "sense" - "reference" - kahtiajaon. Kognitiivinen prototyypiteoria ei tee eroa sen välillä, onko mielekkäämpää määritellä jonkin sanan merkitys sen "sense"- suhteen vaiko sen "reference"- suhteen perusteella.⁶ Kognitiivisesta näkökulmasta tärkeämpää on nähdä ihmisen tuottamat merkitykset, ihmisen luokittelut, suhteessa ihmisen hahmottamiskykyyn - esimerkiksi ja eritoten *hahmoina*, jotka saavat "hahmoutensa" nimenomaan niitä taustoja vasten, jotka eivät sinä hetkenä ole hahmottamisen fokuksessa. Esimerkiksi *jalka* on nimenomaan jonkun kokonaisuuden osa:

jalan (hahmo) semantiikassa on keskeistä, onko kyseessä luolin (tausta) jalka vai ihmisen jalka. Samoin sana *punainen* edustaa viiriä, joka voi toisaalta olla "punaisempi" (eli prototyypisempi) kuin kaikki muut punaiset värit, mutta toisaalta se tarkoittaa myös "yleensä punaista" (johon sisältyy esimerkiksi pinkki) suhteessa muihin väreihin (esim. siniseen ja keltaiseen). Kysymyksessä ei kuitenkaan ole kaksi tapaa määritellä sanan *punainen* merkitystä (suhteessa "ulkomaailmaan" ja suhteessa merkityskentän muihin sanoihin), vaan kysymyksessä on yksi, kognitiivinen luokittelu- ja hahmottamistapa, jossa ihmiset puhujina ovat keskeisessä asemassa.

Prototyypiteorian voidaan myös nähdä tukevan käsitystä, jonka mukaan kielessä on kosolti *isomorfismia* ja pyrkimystä *yksi-yhteen*-suhteeseen muodon ja merkityksen välillä (vrt. esim. Bolinger 1977). Jos "välttämätön"-piirteen kriteeri poistuu sanan määritelmästä (jolloin poistuisi myös tarve luoda suunnattoman kookas (meta)teoreettinen rakennelma kielen koko sanavaraston kattamiseksi), on myös helpompi hyväksyä tendenssi, jonka mukaan eri sanat pyrkivät kiteyttämään eri merkityksiä. Jo sen perusteella, että sanat ovat muodollisesti eri sanoja, niillä on eri merkitys. Ja toisinpäin: jos jonkin merkitys on käsitteellistetty mielissä, pyrimme luomaan sille kielessä erillistä ilmentymää.

Tämän lisäksi voidaan todeta, että prototyypiteoria on sovellettavissa kielen tai diskurssin *eri tasoihin*. Esimerkiksi lausetasolla voidaan puhua enemmän tai vähemmän prototyypisistä transitiiivilauseista tai nominilausekkeista. Samalla tavalla voidaan puhua tekstien ja diskurssien semantiikasta. Prototyypiset tekstilajit, tekstityypit ja diskurssi-kaavat auttavat meitä ymmärtämään viestittyjä merkityksiä.

Prototyypiteoria tuo semantiikkaan ihmisen hahmottamiskyvyn, tavan simuloida miten kielen käyttäjät muun muassa sanojen avulla luokittelevat (sisäistä ja ulkoisia) ympäristöään eri tasoilla ja miten tietylle "perustasolle" (basic level) on annettava ensisijainen asema ihmisen hahmottamisessa.⁷ Näin ajateltuna prototyypiteorian tuomien ratkaisujen myötä "sense" ja "reference" -tapojen välinen ero lähestyä sanojen merkityksiä on huomattavasti kutistunut. Toisaalta prototyypiteorian mahdollisena yksipuolisuutena on, että teorian harastajat usein hahmottavat merkityksiä ennalta annettuina ja kognitiivisesta määriteltynä. Ihmistä sosiaalisesti aktiivisena merkitysten luoja (vrt. sosiaalinen konstruktivismi) ei ole mielestäni tähän asti otettu tarpeeksi huomioon. (Käsittelem tätä edelleen luvussa "Dialogismi >Ambivalenssi".)

Syntaksin ja semantiikan suhde > konstruktiokielioppi

Haaste. Toinen "ikuisuuskyse" ja siten vaativa haaste yleiselle kielitieteelle on perinteisesti liittynyt lausetason merkitykseen. *Semantiikan ja syntaksin välisen suhteen* pohtiminen on tuottanut - ja tuottaa edelleenkin - paljon erimielisyyksiä kielitieteilijöiden kesken. Esimerkiksi amerikkalaisessa strukturalismissa pyrittiin tekemään syntaksia ilman semantiikkaa - samalla tavalla kuin siinä yritettiin tehdä morfologiaa ilman syntaksia ja niin edelleen. Tasoja ei saanut sekoittaa - ja löytöretki kieleen (discovery procedures) oli tieteellisyyden nimissä määrätty yksisuuntaiseksi: pienistä osista isompiin.

Haaste on siis seuraava: "Miten pitää kuvata ja ymmärtää syntaksin ja semantiikan välinen suhde, jotta molempien tärkeys korostuisi?"

Vastaus haasteeseen. Tärkeä suuntaus tämän keskustelun nykytilassa on lähtökohta, jonka mukaan melko paljon kielen konventioista on idiomaattisia tai kiteytyneitä. Syntaksin⁸ päämäärä on kantaa merkityksiä, eli merkitys on kodifioitu muotoon. Hyvä esimerkki tästä suuntauksesta on *konstruktiokielioppi*. (Vrt. esim. Fillmore, Kay & O'Connor 1988; Fillmore & Kay 1996; Kay & Fillmore 1998; Östman 1988b; Goldberg 1995; Kay 1997; Lambrecht 1994; Michaelis & Lambrecht 1996; Hakulinen & al. 1994: 3.2.6; Kauppinen 1998.)

Tässä mallissa ei ole omana osanaan joukkoa sääntöjä, jotka määrittelevät hyväksyttävät lauseet ja virkkeet ja johon sitten liitetään jossain vaiheessa merkitys erillisenä osiona. Sen sijaan ajatellaan, että koko kielioppi koostuu joukosta kaavamaisia konstruktioita. Suomessa on esimerkiksi konstruktio, joka luvallistaa *hieno talo* -tapaiset nominilausekkeet, on toinen konstruktio, joka luvallistaa *Hyvä huomenta!*, kolmas luvallistaa *kirjan ostaminen Pekalle* ja neljäs vaikkapa *Mitä pienempi, sen parempi* -tapaiset lauseet.

Jokainen konstruktio on määritetty yhtäaikaan syntaktisesti, semanttisesti ja pragmaattisesti ja jokainen konstruktio on ikään kuin tehty tiettyä päämäärää ja funktiota varten. Jotkut konstruktiot (vrt. Adj+N: *hieno talo*) ovat tosin funktioltaan yleisempiä, kun toiset taas ovat erittäin spesifisiä.

Tässä mallissa viehättää erityisesti se, että siinä pyritään ottamaan huomioon se kognitiivinen näkökohta, että kieltä ei tuoteta, luikita tai ymmärretä sana kerrallaan, vaan nimenomaan suurempina kokonaisuuksina. Lauseita ei tuoteta nollassa uudestaan joka kerta, vaan

niitä säilytetään suurehkoina möykkyinä muistissa ja ”kutsutaan mukaan” merkityksen tekemiseen kokonaisina ”kaavoina”, joita voi mahdollisesti täydentää puuttuvilta osin. Todettakoon myös, että konstruktioita on eri kokoisia. Esimerkiksi jokainen sana (tai oikeammin lekseemi) on periaatteessa konstruktio siinä kehys semanttisessa mielessä, että sanoilla on mentaalisisissä leksikoissamme melko spesifisiä rooleja kytkettyinä itseensä. Konstruktioiden voidaan myös ajatella toimivan diskurssitasolla erilaisina kodifioituina kaavoina (discourse patterns, vrt. Östman 1999a).

Ytimekäs vastaus tähän haasteeseen on, että syntaksi ja semantiikka on mahdollista ja toivottavaakin yhdistää tutkimuksessa toisiinsa.

Pragmatiikka > Implisiittisyys

Haaste. Laajoja erimielisyyksiä on poikunut myös *pragmatiikan* statuksen pohdinta. Missä määrin Charles Morrisiin (1938) perustuva ajatus pitää erillään merkitys ja funktio on puolustettavissa? Perinteisestihän erotellaan muoto ja merkitys (tai muoto ja funktio, "form and function"). Morris taas oli sitä mieltä, että kolmijako on tarpeen: muoto (syntaktiikka), merkitys (semantiikka) ja funktio (pragmatiikka).

Monien mielestä pragmatiikka ei ole erillinen komponentti vaan merkityksen tutkimustapa, joka on tehty vastaamaan puhutun kielen ja pitempien diskurssien haasteisiin. Tähän liittyy siis myös kysymys siitä, missä määrin pragmatiikka eroaa teksti- ja diskurssi-semantiikasta.

Lingvistin haaste on siis "Mitä kuuluu semanttiseen merkitykseen ja mitä pragmaattiseen?"

Vastaus haasteeseen. Perinteinen pragmatiikantutkimus jättää mielestäni tässä suhteessa paljon toivomisen varaa. Vaikkakin Levinsonista (1983) lähtien on kirjoitettu lukuisia kirjoituksia siitä, mihin raja pitää vetää, yksimielisyyteen ei ole päästy. Oman näkemykseni mukaan ero erilaisten merkitysten välille voidaan tehdä ja se pitää tehdä niin sanotun eksplisiittisyyden ja *implisiittisyyden* välille (vrt. Östman 1986a).

Viestintä toimii yhtäaikaan kahdella rinnakkaisella tasolla siten, että olemme ikään kuin "vastuussa" propositionaalisista, eksplisiittisen tason merkityksistä, mutta emme ole "vastuussa" rivien välistä löy-

tyivistä implisiittisen tason merkityksistä ja funktioista. Implisiittiset funktiot ovat kiellettävissä (vrt. Östman 1986b). Implisiittiseen tasoon on mahdollista päästä kiinni analysoimalla kielen ilmentymiä kolmen parametrin ja niiden tarjoamien eri arvojen perusteella. Nämä kolme parametriä ovat:

Koherenssi: Kulttuurimme ja yhteiskuntamme asettavat vaatimuksia meidän käyttäytymisellemme. Kerromme esimerkiksi tarinoita eri tavoin eri kulttuureissa. Muutenkin kannattaa lähteä Sapirin ja Whorfin⁹ tavoin siitä, että kieli ja kulttuuri on kytketty saumattomasti yhteen.

Kohteliaisuus: Noudatamme keskustelutilaisuudessa tiettyjä interaktiivisia merkityksen luomisstrategioita. Voin esimerkiksi sinuttelulla *mukautua* keskustelukumppanini käyttämään sinutteluun, voin pyrkiä muuttamaan suhdettamme käyttämällä teitittelyä tai voimme keskenämme *neuvotella* suhteestamme. Näin ajatellen suhteemme on merkityksen ilmentymä. Voimme siis neuvotella merkityksistä (vrt. luku "Dialogismi > Ambivalenssi").

Affekti: Tunteet ja ennakkoluulot ilmenevät myös kielessä. Suhdautuminen voi esimerkiksi näkyä sanavalinnoissa, sanomalla jotakuta *säästeliääksi*, eikä *taloudelliseksi pihiksi*. Se voi näkyä myös tietyn konstruktion valinnassa, ilmaisemalla lähtöaikeensa sanomalla *Pitäis' varmaan lähteä* eikä *Mun pitäisi lähteä*.

Kielessä - kielen muodossa - on "ikkunoita", joiden kautta pääsemme käsiksi implisiittisiin merkityksiin. Nämä ikkunat voivat olla esimerkiksi sanoja, rakenteita, sävelkulkuja tai partikkeleita. Periaatteessa jokainen kielellinen ilmentymä kantaa mukanaan tietyt implisiittiset merkitykset tai funktiot.

Tästä tavasta hahmottaa ja jakaa merkitys semantiikan (eli eksplisiittisyyden) ja pragmatiikan (eli implisiittisyyden) kesken on huomattavat seuraukset. Yksi seuraus on, että tarvitaan aivan *uudenlainen työkalupakki* pragmaattisten merkitysten analysointia varten. Tarvitaan muun muassa - edellä esitetyn parametrijattelun lisäksi - työkalu implisiittistä luokittelua varten. Tämä on implisiittisessä pragmatiikassa "*ideologia*". Luokittelemme ja suodatamme "ulkomaailmaa" ja kokemuksiamme myös implisiittisesti, luomme itsellemme lapoja hahmottaa mitä kulttuurissamme, sosiaalisessa kanssakäymisessä ja tunnetasolla tapahtuu, käyttäydymme tiettyjen ideologioiden mukaan.

Jos työnjako semantiikan ja pragmatiikan välillä tehdään edellä esitetyllä tavalla, voidaan myös säilyttää perinteinen merkityksen kul-

makivi, eli - J.R. Firthiä (vrt. esim. 1968) lainaten - se, että merkitys implikoi valintaa (vrt. myös Östman & Vandenberg 1995). Esimerkiksi sanalla on merkitys vain, jos sen tilalle olisi voinut sanoa toisen sanan. Lauseessa *Haluan kahvia*, sanalla *kahvi* on merkitys, koska olisi voinut sanoa *Haluan teetä*. Toisaalta, lausumassa *Haluan tota noin kahvia*, lausekkeella tai partikkelilla *tota noin* ei ole samantapaista merkitystä. Sillä ei ole propositionaalista merkitystä- mutta kylläkin implisiittinen merkitys. Ja implisiittinen merkitys on myös valintaan perustuva merkitys¹⁰, mutta valinta on silloin erilaatuista.

Tästä lähestymistavasta seuraa edelleen, että suurin osa niistä seikoista, joita on perinteisesti yleisessä kielitieteessä käsitelty pragmatiikan osina osoittautuukin eksplisiittiseen semantiikkaan kuuluvaksi. Ne ovat esimerkkejä eksplisiittisyydestä erityisesti siinä mielessä, että ne kaikki liitetään pyrkimykseen löytää puhujan intentio eli varsinainen tarkoitus. Jopa pragmatiikan nimissä tulkittujen inferenssien ja implikatuurien (eli erilaisten johtopäätösten) analysointi on tässä mielessä usein pyrkimystä intention löytämiseen. Edellä esitetyssä mallissa kielen ja diskurssin vaikutus, kommunikatiivinen *efekti*, on yhtä tärkeä kuin puhujan intentiot (ks. tarkemmin esim. Östman 1988a).

Jos tällä tavalla kuorii pois pragmaattisen merkityksen kommunikoinnista, semantiikan voi määritellä eksplisiittisiin merkityksiin keskittyväksi tutkimukseksi. Ylemmällä tasolla vastaus haasteeseen kuuluukin: "Tehdäksemme toimivan eron semanttisen merkityksen ja pragmaattisen funktion välille ei riitä, että korjaamme teoriaa laastarilla sieltä sun täältä, vaan meidän täytyy hahmottaa niiden muodostama kokonaisuus uudelleen ja aloittaa 'tyhjistä'."

Dialogismi > Ambivalenssi

Haaste. Pragmatiikka ja implisiittisyys vievät meidät suoraan seuraavaan haasteeseen, *dialogismiin*. Dialogismissa on lingvistille aivan uudentyyppinen haaste, koska dialogismi näkee merkityksen toimintana. Puhutaan merkityksen luomisesta, merkityksen tekemisestä (sense making). Merkitys on konstruointia, se on osa epämääräistä, ennalta tuntematonta, ei etukäteen annettua dynaamista prosessia.

Dialogistisessa lähestymistavassa esimerkiksi sanojen merkitykset eivät ole etukäteen tiukasti määriteltyjä, vaan ne saavat tietyn

arvon siinä kontekstissa, jossa ne ilmenevät, kontekstissa, jossa niitä käytetään. Esimerkiksi viimeaikaisessa polysemiatutkimuksessa on esitetty yhtymäkohtia sanojen rikkaan polyseemisen merkityspotentiaalini ja ylipäänsä merkityksen joustavuuden, epämääräisyyden ja ei-annettuuden välillä (Raukko 1997). Merkitykset luodaan yhteistyössä keskustelukumppanin kanssa, jolloin kontekstin, kulttuurin ja ideologian rooli korostuu. Mutta vaikka konteksti auttaa tulkinnoissa, keskustelukumppanit eivät voi olla täysin varmoja siitä, mitä toinen keskustelun hetkellä tarkoittaa. Merkitysten tekeminen on siis neuvottelukysymys- ja jää neuvottelemisen jälkeenkin (osaksi) auki.

Koska merkityksiä luodaan tällä tavalla intersubjektiivisesti¹¹ niitä pitää myös tutkia intersubjektiivisesti. "Miten perinteinen merkityksen tutkiminen selviää tästä haasteesta?"

Vastaus haasteeseen. Mitään helppoa ja yksiselitteistä vastausta tähän haasteeseen ei ole. Dialogismin edustajat lienevät sitä mieltä, että monologistinen lähestymistapa ja dialogistinen lähestymistapa ovat lähtökohdiltaan päinvastaiset, joten niiden yhteen saattamista on turhaa - jopa tyhmää - edes yrittää.

Ainoa tapa vastata tähän haasteeseen olisi tällöin aloittaa merkityksen tutkiminen kokonaan uudestaan, alusta, eri perusteilla kuin tähänastisissa monologistisissa tutkimuksissa. Ensimmäiseksi olisi pyrittävä luomaan edellytykset uudelleenglaiselle, dialogistiselle lingvistiikalle. Tällöin merkitysentutkimukseen pitää alusta lähtien tuoda mukaan esimerkiksi valtaan, polyfoniaan ja uudelleenkontekstualisointiin liittyviä käsitteitä. (Ks. esim. Linell 1998.)

Toinen, vähemmän radikaali ehdotus ratkaisuksi on pyrkiä integroimaan dialogismi perinteiseen yleiseen kielitieteeseen ja esimerkiksi tehdä se identtiseksi edellä käsitellyn implisiittisen pragmatikan kohteliaisuusparametrin kanssa. Jotta tämä yhteensaattaminen ei tekisi dialogismista pelkkää tyhjää sanahelinää, kielessä luonnostaan esiintyvälle variabiliteetille (pragmaattiselle vaihtelulle) pitää antaa keskeinen sija. Esimerkiksi viestintätilanteessa esiintyvä *ambivalenssi* tarkoittaa sitä, että edes puhujalla ei ole - eikä tarvitse olla - selvää kuvaa omista intentioistaan ja tarkoituksistaan. Samaten *väärinkäsitykset* pitää mieltää kaiken viestinnän lähtökohdaksi, eikä epätoivotuksi tulokseksi siitä, kun mikään ei suju. Ei siis pidä olettaa, että puheyhteisön jäsenillä olisi tarkalleen samanlainen yhteinen koodi ja täsmälleen samat säännöt. On ajateltava, että on toki olemassa

suuntautuneisuutta säännönmukaisuuteen, mutta koska ambivalenssi on kielessä niin läpitunkeva, on oikeastaan ihme, että (samaa kieltä puhuvat) ihmiset ymmärtävät toisiaan ollenkaan.

Kuitenkin on selvää, että dialogismin integroiminen perinteiseen yleisen kielitieteen toimintakenttään vaatii tehokkaita muutoksia. Dialogismi tuo kuitenkin mukanaan niin syvällistä tietoa kielestä ja kommunikoimisesta, että sopii toivoa, ettei perinteinen yleinen kielitiede vastaa haasteeseen luokittelemalla dialogismin yleisen kielitieteen ulkopuoliseksi ilmiöksi.

Universaalisuus: yksi-yhteen - periaate ja apinat

Haaste. Viimeisenä haasteena tässä melko subjektiivisesti valitussa galleriassani on merkityksen tai merkitysten *universaalisuus*.

Yleisen kielitieteen edustajalle kielten samanlaisuuden ja erilaisuuden tutkiminen on ensiarvoisessa asemassa. Diakronisen tutkimuksen avulla - yhdessä kontakti- ja areaalilingvistiikan sekä typologiatutkimuksen kanssa - voimme saada jonkinlaisia vastauksia merkitysten muuttumisesta ja sitä kautta merkityksen tekemisen mahdollisista universaaleista. Mutta koska kielten sukulaisuuden määrittäminen on usein epäluotettavaa ja vaikeaa -erityisesti jos kielellä ei ole pitkää kirjallista perinnettä — tällä tutkimussuunnalla on riski joutua jossain vaiheessa spekulatio- ja anekdoottitasolle.

Semanttisten universaalien tutkimisen alalla on kiitettävästi esitetty ja ehdotettu erilaisia universaaleja. Perinteisten semanttisten piirteiden (esimerkiksi +/- elollinen, +/- konkreettinen) lisäksi mielenkiintoisia ehdotuksia löytyy muun muassa seuraavista teoksista: Jackendoff (1990), Nikanne (1990), Wierzbicka (1992) ja Osgood et al. (1975). Nämä ehdotukset ovat kuitenkin melko epämääräisiä - varsinkin, jollei niitä sidota tarkasti johonkin kokonaisvaltaiseen malliin, joka selvästi liittyy eri käyttäytymistavat ja ulkomaailmaista tietoa esittävät aspektit toisiinsa. Usein jää epäselväksi missä määrin uusia piirteitä voi lisätä jo olemassa olevaan piirteiden luetteloon.

Toisaalta on ehkä väärin pakottaa kieli suljettuun järjestelmään rajallisine rakenteineen. Ihmisillä on suurenmoinen kapasiteetti mukautua uusiin tilanteisiin ja myös luoda - kielen avulla - uusia tilanteita (Vrt. luku "Dialogismi > Ambivalenssi").

Haaste kuitenkin pysyy: "Miten luoda toimiva metakieli, jonka avulla voisimme analysoida kielellisiä merkityksiä universaalisti?"

Vastaus haasteeseen. Vastaukset tähän haasteeseen voivat olla monenlaisia. Jos ajattelemme, että puhujat ympäri maailmaa pyrkivät kehittämään viestintäsysteminsä muodon ja merkityksen *yksi-yhteen – periaatteella*, voimme lähteä konstruktioikieliopin tielle. Jos suuri osa merkityksestä on koodattu muotoon ja jos kieli koostuu rakenteista, konstruktioista (pikemminkin kuin että kielisysteemi generoi sääntöinventaarion avulla lauseita), niin tutkimalla eri kielten samanlaisia konstruktioita ja sovittamalla niitä toisiinsa voimme kenties rakentaa jonkinasteisen universaalikieliopin, jossa sekä merkitys että muoto ovat sisäänrakennettuina aivan toisella tavalla kuin tähänastisissa tavoissamme hahmottaa "universaalikielioppia".

Toisaalta tämä suunta jättäisi melko suuren osan kokonaismerkityksestä huomiotta. Lähestymistapa loisi kuitenkin tietynlaiset puitteet, ja ehkei lingvistin pidä tässä tapauksessa muuhun pyrkiäkään. Jollemme kuitenkaan pidä nykyisiä ehdotuksia riittävinä, ehdotan epäsovinnasta ratkaisua siihen, kuinka voisimme yrittää ymmärtää varsinkin affektiivisen ja muutenkin implisiittisen merkityksen universaalisuutta: unohdetaan hetkeksi ihmiset ja kysytään apinoilta. Kaliforniassa, Gorilla Foundation- tutkimuslaitoksessa tutkitaan apinoiden kielikykyä opettamalla niille muun muassa viittomakieltä. Sitä mukaa, kun opimme esimerkiksi Koko-gorillalta miten hän amerikkalaista viittomakieltä (ASL) taitavana gorillana luo *eri* tavalla merkityksiä kuin ihmiset, opimme kenties myös mikä on ihmiselle "universaalia" merkityksen luomisprosessissa. (Kokon ja muiden Kaliforniassa sijaitsevan Gorilla Foundationin gorillojen kielikyvystä, ks. Gorilla-lehden seurantatutkimus.)

Vastaukseni haasteeseen ei siis voi olla muuta kuin kehoitus jatkaa sekä sisäistä rekonstruktioityötä (eri kielistä ja malleista käsin) että ulkoista yhteydenpitoa muiden tieteiden edustajien kanssa.

Lopuksi

Mielestäni humanististen tieteiden, kuten muidenkin tieteiden, päämääränä on saavuttaa maailmastamme syvällisempi ymmärtäminen. Humanistisissa tieteissä ymmärtäminen saavutetaan merkityksen ja merkitysten luomisella. Nimenomaan merkitysten tutkimisen avulla humanistit voivat näyttää sosiaalisen merkityksellisyytensä. Oppimalla ymmärtämään diskurssiin ja viestintään piilotettuja merkityksiä voimme tutkia esimerkiksi sitä, mitä Clinton ja Jeltsin puheissaan todella tarkoittivat, mutta myös sitä, missä kohdin ja miksi he mahdollisesti ymmärsivät toisiaan väärin. Tutkimusten perusteella opimme sen jälkeen käyttämään tätä diskursseissa luotua merkitystä hyväksemme. Jos kerran diskurssi pystyy aiheuttamaan erimielisyyksiä ja jopa sotia, sen avulla pitäisi myös pystyä pitämään sodat loitolla.¹²

Alaviitteet

¹ Kiitän Jarno Raukkoa, Urpo Nikannetta, Orvokki Heinämäkeä, Tuija Virtasta sekä symposiumin osallistujia rakentavista kommentteista.

² Östman & Halmari (tulossa 2000) -artikkeliin nojautuen käytän termiä "kielietiede" soveltavan kielitieteen, yleisen kielitieteen, fonetiikan, filologian ja viestinnän kattoterminä.

³ Tällaisia yleistyksiä tehdessä joutuu vastahakoisesti jättämään mielitutkijansa vaille keskeistä huomiota. Valtavirralla rinnakkaisuuden ja vaihtoehdon ovat tietenkin tarjonneet muun muassa B. Malinowski, J.R. Firth ja K.L. Pike.

⁴ Voidaan toki silti puhua "semanttisista piirteistä", kunhan muistetaan, että prototyypiteorian piirteet eivät ole generatiivisesta lingvistiikasta tuttuja plus-miinus -piirteitä.

⁵ *Vessatuolin* yleiskielisempiä variantteja ovat tietysti *vessanpönttö ja vessanpytty*. Sen istuimena toimii joko kansi tai -toista istumistarkoitusta varten -levennetyt "reunat". Esimerkiksi armeijan yleisissä vessoissa vessanpöntöistä puuttuu tyypillisesti istuinkansi. Myös pikkulapsille tarkoitetuista pottatuoleista puuttuu usein suurin osa istuimesta.

⁶ Prototyyppi teorian mukaan kielen sisäisten merkityssuhteiden ("sense - relations"), kuten synonymian ja antonymian, ymmärtäminen tapahtuu epämääräisellä ja siten joustavalla tavalla. Sen, mikä perinteisesti on hahmoteltu "sanana semanttisena määritelmänä", ei tarvitse prototyypiteoriaa noudattaen enää olla joko tai -muotoa, se voi yhtä hyvin olla muotoa "enemmän tai vähemmän". Esimerkiksi sanoja *taloudellinen ja pihä* voidaan prototyyppisten ominaisuuksiensa perusteella sanoa synonyymeiksi, vaikkakaan ne eivät ole täydellisiä synonyymeja. Viittaussuhteiden ("reference-relations") toisenlaiseen ymmärtämiseen prototyypiteoria tuo mukanaan mahdollisuuden viitata epämääräisesti ja jopa olla antamatta lopullista merkitystä (vrt. *tuoli*-esimerkki edellä). Tämän lisäksi se tekee mahdolliseksi sen, että kategorioilla voi olla epämääräiset rajat ("fuzzy

boundaries") sekä sen, että referentit voivat kuulua enemmän kuin yhteen kategoriaan ("kaksoisjäsenyys"): valas on tavallaan sekä kala että nisäkäs.

⁷ Perustason hahmottamiseen kuuluu esimerkiksi tietyn eläimen luokittelu *lehmäksi* pikemminkin kuin *hiehoksi tai sorkkaeläimeksi*.

⁸ Käytän tässä termiä "syntaksi" tarkoittamaan kielen muotoa ja rakennetta yleensä. Tässä käytössä "syntaksi" kattaa myös fonologian ja morfologian.

⁹ Vrt. esimerkiksi Lee (1999).

¹⁰ Voimme sanoa *Haluan katsos kahvia*. Tällä lausumalla on selvästi eri pragmaattinen merkitys ja funktio kuin *Haluan tota noin kahvia*.

¹¹ Eivätkä ne siis ole olemassa "valmiina muoto+merkitys -paketteina".

¹² Vrt. myös Östman (1999b).

Kirjallisuus

- Bloomfield, Leonard (1933). *Language*. George Allen & Unwin, London.
- Bolinger, Dwight (1977). *Meaning and form*. Longman, London.
- Fillmore, Charles & Paul Kay (1996). *Construction Grammar*. [Käsikirjoitus] Department of Linguistics, University of California, Berkeley. Fillmore, Charles J. & Paul Kay & Mary Catherine O'Connor (1988). Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of *let alone*. *Language* 64/3:501-538.
- Firth, J. R. (1968). *Selected papers 1952-1959*. Longman, London.
- Goldberg, Adele E. (1995). *Constructions: A Construction Grammar approach to argument structure*. Chicago University Press, Chicago & London.
- Hakulinen, Auli et al. (1994). *Kieli ja sen kieliopit*. Opetusministeriö & Painatuskeskus, Helsinki.
- Jackendoff, Ray (1990). *Semantic structures*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Kauppinen, Anneli (1998). *Puhekuviot, tilanteen ja rakenteen liitto. Tutkimus kielen omaksumisesta ja suomen konditionaalista*, SKS, Helsinki.
- Kay, Paul (1997). *Words and the grammar of context*. Center for the Study of Language and Information, Stanford, CA.
- Kay, Paul & Charles Fillmore (1998). Grammatical constructions and linguistic generalizations: The *What's X doing Y?* construction. *Language* 75/1: 1-33
- Lakoff, George (1987). *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago University Press, Chicago, IL.
- Lambrecht, Knud (1994). *Information structure and sentence form: A theory of topic, focus, and the mental representation of discourse referents*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lee, Penny (1999). Benjamin L. Whorf. Teoksessa Jef Verschueren & Jan-Ola Östman & Jan Blommaert & Chris Bulcaen (eds.). *Handbook of Pragmatics. 1998 Installment*. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia, PA.
- Levinson, Stephen C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Linell, Per (1998). *Approaching dialogue. Talk, interaction and contexts in dialogical perspectives*. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia, PA.
- Lyons, John (1968). *Introduction to theoretical linguistics*, Cambridge University Press, London & New York.
- Michaelis, Laura & Knud Lambrecht (1996). *Toward a construction-based theory*

- of language function: The case of nominal extraposition. *Language* 72/2: 215-247.
- Morris, Charles W. (1938). Foundations of the theory of signs. Teoksessa Otto Neurath & Rudolph Carnap & Charles W. Morris (eds.), *International encyclopedia of unified science*, 1:1. University of Chicago Press, Chicago, IL, 78-137.
- Nikanne, Urpo (1990). *Zones and Tiers: A study of thematic structure*. SKS, Helsinki.
- Osgood, Charles E, & William H. May & Murray S. Miron (1975). *Cross-cultural universals of affective meaning*. University of Illinois Press, Urbana, IL.
- Raukko, Jarno (1997). The status of polysemy in linguistics: From discrete meanings to default flexibility, SKY 1997: *Suomen kielitieteellisen yhdistyksen vuosikirja*. 145-170.
- Rosch, Eleanor (1975). Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology: General* 104:192-233.
- Taylor, John R. (1989). *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. Clarendon Press, Oxford.
- Wierzbicka, Anna (1992). *Semantics, culture, and cognition. Universal human concepts in culture-specific configurations*. Oxford University Press, New York & Oxford.
- Östman, Jan-Ola (1986a). *Pragmatics as implicitness*. UM1, Ann Arbor, MI.
- Östman, Jan-Ola (1986b). Pragmatiikka kielellisenä implisiittisyytenä. *Suomen kielitieteellisen yhdistyksen julkaisuja [Näkökulmia kielentutkimukseen]* 13: 50-58.
- Östman, Jan-Ola (1988a). Adaptation, variability, and effect. *IPrA Working Document* 3: 5—40.
- Östman, Jan-Ola (1988b). *Konstruktiokielioppi*. SKY 1988: *Suomen kielitieteellisen yhdistyksen vuosikirja*, 173-187.
- Östman, Jan-Ola (1999a). Understanding through Coherence through Discourse Patterns: Focus on news reports. Teoksessa Wolfram Bublitz & Uta Lenk & Eija Ventola (eds.), *Coherence in spoken and written discourse*. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia, PA, 77-100.
- Östman, Jan-Ola (1999b). Kielitieteilijä maailmanparantajana. *Tieteessä tapahtuu* 6/1999: 43-48.
- Östman, Jan-Ola & Helena Halmari (tulossa 2000). Yleisen kielitieteen ja soveltavan kielitieteen suhteista. Ilmestyy teoksessa Kari Sajavaara & Arja Piirainen-Marsh (toim.), *Näkökulmia soveltavaan kielentutkimukseen*. Jyväskylän yliopisto, soveltavan kielentutkimuksen laitos.
- Östman, Jan-Ola & Anne-Marie Simon-Vandenberg (1995). Firthian linguistics. Teoksessa Jef Verschueren & Jan-Ola Östman & Jan Blommaert (eds.), *Handbook of pragmatics. Manual*. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia, PA, 278-282.